

Inhoud

Inleiding	9
I Waren we arm vóór de uitvinding van het kapitalisme?	22
1.1 De geschiedenis van de vooruitgang – moderne metavertellingen en hun valkuilen	22
1.2 Moesten onze voorouders van 's ochtends tot 's avonds zwoegen?	28
1.3 Europa in de Hoge en Late Middeleeuwen – enkele data en cijfers	32
2 Sharing	40
2.1 Delen maakt rijk – de economie van kloosters	43
2.2 Commons en de kunst om externaliteiten te internaliseren	53
2.3 Begijnhoven – vrouwenwoongemeenschappen en Urban Gardening	82
3 Recycling	105
3.1 Reparatieberoepen en tweedehandsmarkten	108
3.2 Papier – een recyclingproduct schrijft wereldgeschiedenis	120
3.3 Bricolage en assembleren – het recyclen van de Klassieke Oudheid in de Middeleeuwen	144
4 Microkrediet	159
4.1 Microkredietbanken in Italiaanse steden – Monti di Pietà	160

4.2	Peer-to-peerlending in middeleeuwse steden	189
4.3	Stadslandbouw – ‘Rent-a-cow’ in de Middeleeuwen	204
5	Minimalisme	217
5.1	Rijkdom is het braaksel van het geluk – Diogenes van Sinope	218
5.2	Geld is rotzooi – Franciscus van Assisi	233
5.3	Minimalisme en economische theorie – Petrus Johannes Olivi	260
6	Conclusies uit het verleden voor de toekomst	286
6.1	Wat zouden onze voorouders ons adviseren?	286
6.2	Ontsnappen uit de kooi van alternatiefloosheid	296
6.3	Goed tegen toekomstangst – steun uit het verleden	306
	Woord van dank	309

Inleiding

We staan op een kruispunt. De schaarste van hulpbronnen, het einde van de consumptiemaatschappij, toenemende ongelijkheid, globalisering, digitale versnelling, klimaatverandering en ten slotte de toenemende politieke onzekerheid van mensen, met name in de economisch gezien rijkste landen van de wereld, brengen ons in een staat van collectieve radeloosheid. De politiek en het bedrijfsleven proberen met oplossingen te komen. Overal prediken populisten het doorvoeren van rigoureuze maatregelen en zoeken ze hun heil in een keurig op nationaal niveau geordende wereld. Hier en daar klinkt voorzichtige kritiek op het kapitalisme. Anderen vertrouwen op de technisch-medische of digitale vooruitgang. Wat moeten we doen met het oog op deze ontwikkelingen, die stuk voor stuk weinig uitzicht bieden op oplossingen en nog minder op een toekomstperspectief? Er moet iets veranderen. Dat is iedereen duidelijk.

De concepten van de Moderne Tijd hebben hun beste tijd gehad

Waarom raken we, ondanks onze koortsachtige zoektocht naar oplossingen voor de uitdagingen van de eenentwintigste eeuw, langzamerhand door onze ideeën heen? Omdat we de problemen van de toekomst proberen op te lossen met concepten van de Moderne Tijd. Dat klinkt weliswaar nog steeds vooruitstrevend en innovatief, maar de Moderne Tijd is historisch gezien inmiddels meer dan twee eeuwen oud. Dat betekent dat we de uitdagingen van de vroege eenentwintigste eeuw proberen op te lossen met concepten die in de late achttiende en de negentiende eeuw zijn ontwikkeld. Concepten die de

opstap naar de zogenaamde Moderne Tijd mogelijk maakten. De magische formule was toen: vooruitgang, groei, welvaart.

Als leidraad voor politiek, sociaal en economisch handelen hebben deze drie concepten ons vooruitgeholpen. Industrialisatie, de Franse Revolutie, de natiestaat en de democratie hebben het Europa van de negentiende en vroege twintigste eeuw gemoderniseerd. In de tweede helft van de twintigste eeuw kwam daar nog een onverwachte bonus bij. De Moderne Tijd schonk de bevolking, die zwaar getroffen was door twee wereldoorlogen, een ongekende economische bloei, ondersteund door een rappe groei van de consumptie en de uitvinding van de wegwerpmaatschappij. De westerse industrielanden kwamen in een opwaartse spiraal terecht die bekendstond als het ‘Wirtschaftswunder’ [economisch wonder] en proberen sindsdien – als een soort junkies – deze toestand te handhaven respectievelijk steeds opnieuw tot stand te brengen. Dat is de laatste decennia goed gelukt, maar sinds een tijdje bederft de rekening hiervan onze pret: microplastics in de oceaan, glyfozaat in ons voedsel, CO₂ in de atmosfeer, en dat allemaal onomkeerbaar en met wereldwijde consequenties. In plaats van deze feiten onder ogen te zien, willen we gewoon dat ‘alles zoals vroeger’ blijft, en dan het liefst met alles erop en eraan. Het was allemaal zo geweldig. Daar zitten we dan, als chagrijnige kinderen met een lege zak snoep. We willen gewoon meer! Iets anders dan nóg meer groei en nóg meer welvaart kunnen we gewoon niet bedenken.

We zijn blijven steken in de negentiende eeuw. Het coördinatensysteem van onze probleemaanpak is bijna tweehonderd jaar oud. Een coördinatensysteem dat uiterst geschikt was om bijvoorbeeld optimale strategieën voor waardecreatie te modelleren, de maximale opbrengst van beschikbare grondstoffen te verzekeren, of het rendement van investeringen te berekenen. Maar we zijn gedoemd te falen als we het gebruiken om problemen aan te pakken die voorbij het concept van winstmaximalisatie gaan.

Homo oeconomicus – de radeloze held van de Moderne Tijd

Een sleutelrol in dit verhaal wordt gespeeld door de ‘homo oeconomicus’, de rationele agent die streeft naar nut-maximalisatie; het idee dat de mens altijd vooral op eigenbelang uit is. Dit is echter slechts een model, de homo oeconomicus, een fictieve actor in formules die gebruikt worden om economische verbanden te verklaren. Bovendien is het model van nut-maximalisatie een zeer late uitvinding van de moderne economische wetenschap: pas in de jaren zeventig van de twintigste eeuw werd het met de zogenoemde Rational Choice Theory tot dogma verheven. De heiligverklaring van het ‘eigenbelang’ stamt echter al uit de negentiende eeuw. Want in de versie van de evolutietheorie – ontwikkeld door Charles Darwin en Herbert Spencer – die bij het brede publiek bekend was, werd eigenbelang vaak verward met evolutionair voordeel. Het vermogen om zich aan te passen aan de omgeving, om beschikbare hulpbronnen te benutten en de concurrentie te overtreffen, werd verkeerd geïnterpreteerd als succesfactor van de evolutie. Concurrentie en strijd om het bestaan waren ineens biologische feiten. De natuur zou degenen die dat niet konden bijbenen gewoon elimineren. En wat natuurlijke selectie was voor de evolutiebioloog, werd in economische theorieën de onzichtbare hand van de markt: die ongrijpbare macht die alles regelde en daarmee de ouderwetse morele ballast van de premoderne samenleving overbodig maakte. Beide concepten voegden zich naadloos samen tot een modern geheel dat de rationele nut-maximalisator tot de prijswinnende (doorgaans mannelijke) werknemer, of beter nog de baas, de CEO van de Moderne Tijd verhief.

Het probleem is dat de negentiende eeuw al lang voorbij is. De verworvenheden van de Moderne Tijd zijn ongetwijfeld grandioos en moeten in geen enkel opzicht worden gebagatelliseerd. Wat nu, na tweehonderd jaar groei, vooruitgang en welvaart dringend nodig is, is een realitycheck. We moeten de uitdaging aangaan en onderzoeken of de premissen van de

Moderne Tijd wel geschikt zijn voor het heden en vooral of ze de potentie hebben om de problemen van de eenentwintigste eeuw op te lossen.

Angst voor verandering

Je zou het ook een collectieve weigering om ons te ontwikkelen kunnen noemen. En in zo'n geval moeten we een manier vinden om de knopen te ontwarren die verantwoordelijk zijn voor het vasthouden aan achterhaalde ideeën en regels. Het zou al volstaan om te erkennen dat ze voor een bepaalde fase heel nuttig waren, misschien zelfs van levensbelang, maar nu overbodig zijn geworden. Gewoonlijk gaat het om een dicht verstrengeld web van niet vastomlijnde angsten, en dan met name de angst voor verandering. Wat helpt hiertegen? Zelfkennis, inzicht en een verandering van perspectief zouden een eerste stap zijn – en op een gegeven moment komt dan de wens naar verandering omhoog. Horizonverbreding is het toverwoord, we moeten ons voorstellingsvermogen activeren in dienst van de toekomst.

Laten we de situatie vergelijken met die van een kunstenaar of kunstenaar: de afgelopen tweehonderd jaar heeft de mensheid ijverig, met bewonderenswaardige concentratie en aanzienlijke offers, aan de Moderne Tijd gewerkt. Nu is het tijd om eindelijk een stap terug te doen en op te kijken naar het kunstwerk dat we aan het creëren zijn. Pas dan ziet de kunstenaar – in ons geval dus de mensheid – hoe de vele afzonderlijke details samen één geheel vormen. Ook ziet ze waar de volgende penseelstreek moet worden aangebracht. Als het ons lukt om ons een voorstelling van onze toekomst te maken, weten we wat ons te doen staat. De zin om verder te schilderen komt terug.

Afstand nemen. Een stap terugdoen. Zich losmaken van het geheel. Het penseel even wegleggen. Een nieuw perspectief kiezen. Dat zijn allemaal noodzakelijke voorwaarden om nieuwe en toekomstgerichte concepten voor de eenentwintigste eeuw te ontwikkelen.

Historische vooruitziendheid is nodig in plaats van op het heden gefixeerde kortzichtigheid

Wat mij als historica steeds weer opvalt, is de kortzichtigheid van het heden. Die is een van de grootste obstakels als het erom gaat de noodzakelijke distantie te scheppen om naar de toekomst te kunnen kijken. Kenmerkend daarvoor zijn de vele beelden van het verleden die in het collectieve bewustzijn rondspoken. De onuitgesproken wet van de lineaire (alsmaar hogere) ontwikkeling vertroebelt ons beeld van het verleden.

Wat schiet ons te binnen als we nadenken over hoe mensen vroeger, in de loop van de geschiedenis, hebben geleefd? Het beeld dat opkomt is er een waarin de mensheid uit de steentijdgrotten opklimt naar Renaissancepaleizen en vandaaruit rechtstreeks naar onze comfortabele koophuizen met badkuip en internetverbinding. Ongeveer zo gaat het ook met onze voorstelling van de economie. Want de economie is in onze ogen pas kortgeleden echt begonnen, met de Industriële Revolutie. Natuurlijk hebben mensen altijd al goederen geruild en handelgedreven, maar alles kwam pas echt op gang met de uitvinding van het kapitalisme en de Industriële Revolutie. En bovendien is er – zo denken we – geen alternatief voor het kapitalisme. Zoals we weten zijn zowel de socialistische als de fascistische planeconomieën mislukt, en het lijkt erop dat er ook niet veel te verwachten valt van economische modellen die buiten Europa ontwikkeld zijn. We zullen het de komende eeuwen dus noodgedwongen met het kapitalisme moeten doen.

Vanuit historisch perspectief zijn zulke ideeën een teken van extreme kortzichtigheid en fixatie op het heden. Misschien komt daar nog een flinke scheut zelfoverschatting bij. Plus een gebrek aan voorstellingsvermogen. En ten slotte de angst om uit de eigen comfortzone te stappen. Te overwegen dat het ergens anders, bijvoorbeeld vroeger – in het verleden dus – of later – in de toekomst – heel anders was of zou kunnen zijn. Anders, en toch goed.

We hebben nieuwe voorstellingen van de toekomst nodig. De concepten van de afgelopen tweehonderd jaar, van de zogenaamde Moderne Tijd, waren grandioos, en ze hebben ons ver gebracht. Veel beloften van de Moderne Tijd zijn waargemaakt. Maar hoe gaat het nu verder? Het is geen toeval dat sprookjes eindigen op het moment dat de prins met de prinses trouwt en iedereen nog lang en gelukkig leeft. Hoe leven we in een wereld van vervulde wensen? Een wereld met wasmachines, een wereldwijde alfabetiseringsgraad van bijna 80 procent en ogenschijnlijk onbeperkte mobiliteit, waardoor we binnen anderhalf uur de Alpen kunnen oversteken, met een vlucht van Frankfurt naar Milaan die slechts tien euro kost. Wat moeten we met al deze grandioze verworvenheden van de Moderne Tijd? Wat moeten we doen in een wereld die ineens zoveel sneller lijkt te draaien dan nog maar tien jaar geleden, die zoveel kleiner is geworden, maar ook kwetsbaarder, die kreunt en steunt onder de last van de successen van de Moderne Tijd, en bovendien barst van de jonge mensen die hunkeren naar de toekomst?

Horizonverbreding

Laten we ons op het verleden richten om de toekomst scherper te kunnen zien. Het doel is om grip te krijgen op het grotere kader, dat handelingsperspectief biedt. Daarvoor moeten we verder teruggaan dan maar tweehonderd jaar. De moderne homo sapiens kan immers terugkijken op een geschiedenis van 300 000 jaar. Hij heeft ongeveer 100 000 jaar geleden Afrika verlaten en gaandeweg succesvol vijf continenten gekoloniseerd, de grote ijstijd overleefd, net als de daaropvolgende opwarming van de aarde – in tegenstelling tot bijvoorbeeld de mammoet, die rond 12 000 voor Christus uitgestorven is. Hoe hebben ze dat voor elkaar gekregen, deze mensen? Hoe hebben ze economie bedreven? Hoe hebben ze crises doorstaan?

Ik stel voor ons op de periode vóór de Industriële Revolutie te concentreren. Op de zogenoemde premoderne tijd. Het is

een problematische term, die de wereldgeschiedenis in modern ('wij') en alles daarvoor (de 'anderen') verdeelt. Dat is geen bijzonder slimme indeling, vooral als je bedenkt dat de 'pre-moderne tijd' meer dan 300 000 jaar aan menselijke geschiedenis onder één noemer moet brengen. Daarom wordt deze term zo veel mogelijk vermeden. We concentreren ons op de ruim twee millennia voor de industrialisatie, dus de periode vanaf de Griekse Oudheid in de vijfde eeuw voor Christus tot de tijd van de Verlichting in de achttiende eeuw. De meeste voorbeelden in dit boek komen uit de Hoge en Late Middeleeuwen, de periode van de millenniumwisseling tot in de zestiende eeuw. We bespreken samenlevingen en economische systemen op het Europese continent, inclusief het Nabije Oosten en Noord-Afrika, die er destijds, toen de Middellandse Zee het zenuwcentrum van de economie was, cultureel en economisch gezien heel vanzelfsprekend bij hoorden. Dit tijdperk en deze geografische ruimte hebben het voordeel dat er relatief veel schriftelijke bronnen zijn nagelaten, die ons een verbazingwekkend gedetailleerd inzicht geven in de menselijke leef- en verbeeldingswereld. Hieruit zijn discoursen rond economische normen, praktijken en theorieën in de premoderne tijd te reconstrueren.

Om teleurstelling te voorkomen: het doel is niet om concrete probleemoplossingen aan te dragen in de zin van een terugkeer naar een middeleeuwse economie. Helemaal niet zelfs. Niemand die ook maar een beetje bekend is met de geschiedenis van deze periode zal een terugkeer naar de Middeleeuwen wensen. Het doel van dit boek is om te inspireren, om onze ideeën van wat mogelijk is te prikkelen en om ons te helpen de beperkingen van verouderde denkpatronen te overwinnen.

Er wordt veel gediscussieerd over de vraag of er van de geschiedenis kan worden geleerd of niet. In mijn ervaring is één ding onbetwistbaar: het verleden kan geen pasklare oplossingen bieden voor de toekomst. Elk tijdperk moet zelf handelen. Wel kan de geschiedenis onze voorstellingshorizon verbreden en nieuwe impulsen geven aan onze zoektocht naar toekomst-

bestendige economische modellen om de status quo ten gunste van eigentijdse concepten te herinterpreteren. Hoe ziet de toekomst eruit als we deze niet langer bekijken door de lens van de lang achterhaalde Moderne Tijd, waarvan twee van de belangrijkste kenmerken normalisatie en standaardisatie waren? Wat gebeurt er als we dit veel te strakke en achterhaalde keurslijf uittrekken? Wat gebeurt er als we – geïnspireerd door de diversiteit van het verleden – ruimte geven aan heel andere visies op het heden en de toekomst? Wat nou als blijkt dat het ook heel anders kan?

Een nieuwe kijk op het kader

Er zijn al veel van dit soort nieuwe benaderingen zichtbaar, bijvoorbeeld in het streven naar integrale en toekomstgerichte bedrijfsvoering en het non-profit initiatief van de OESO voor een nieuwe Accounting-Standard voor beursgenoteerde bedrijven. De nadelen van eigendom – de verantwoordelijkheid en de kosten die het met zich meebrengt – maar ook de aantrekkingskracht van ongebondenheid maken nieuwe modellen voor gemeenschappelijk gebruik van hulpbronnen aantrekkelijk. Steeds meer mensen weigeren mee te doen aan de ratrace van maximale productiviteit en een steile carrière. Ze willen liever minder werken en meer tijd voor hun kinderen hebben. Of ze reizen met weinig of geen geld de wereld rond en zien bewust af van een vast inkomen. Wie hierin een erfenis van oude hippies ziet, heeft het helemaal mis. De nieuwe minimalisatiebeweging is postmodern en digitaal. Je kunt haar actoren op TED-conferenties of boekenbeurzen tegenkomen. Ze winnen prestigieuze prijzen, bijvoorbeeld met bouwconcepten voor micro-appartementen. Ruilbeurzen zijn overal booming, net als start-ups die bijvoorbeeld ongelooflijk dure tassen maken van oud vrachtwagenzeil. De markt voor gemeenschappelijk gebruik en gemeenschappelijke consumptie groeit duizelingwekkend snel, net als onlinewinkels voor vintage mode – tot haute couture aan toe. Ook denkt een groeiend aantal mensen na over de mogelijkheden van een economie